

Kloferová, Stanislava

Český jazykový atlas : neznámé nářeční areály

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2003, vol. 52, iss. A51, pp. [203]-212

ISBN 80-210-3151-4

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100008>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

STANISLAVA KLOFEROVÁ

ČESKÝ JAZYKOVÝ ATLAS: NEZNÁMÉ NÁŘEČNÍ AREÁLY

V tradičních dialektologických popisech se při vymezení hlavních nářečních rozdílů vychází z roviny hláskoslovné; hlediskem, podle něhož jsou definována základní nářeční seskupení, je rozdílný vývoj určité hlásky (určitých hlásek). Pro dělení našich dialektů mají, jak známo, zásadní význam nářeční obměny starých dlouhých samohlásek *ú* a *ý* (taková byla jejich podoba ve staré češtině, srov. *múka*, *mlýn*). Podle rozdílného výsledku jejich vývoje rozlišujeme čtyři základní nářeční makroskupiny: českou, středomoravskou, východomoravskou a slezskou.

Dosavadní poznatky o územní diferenciaci našich nářečí, o příčinách a charakteru nářečních rozdílů prohlubuje a rozšiřuje Český jazykový atlas (Balhar a kol. 1992, 1997, 1999, 2002; dále ČJA). Svými bezmála 1500 mapami v souboru 5 svazků poskytuje východiska pro zevrubnější zkoumání: Vždyť kterákoliv hranice nářečního jevu nevznikla sama o sobě, je odrazem existence nějakého předělu, který byl zároveň překážkou komunikační.

Jazykovězeměpisná mapa znázorňuje nářeční difference v označení jednoho významu na celém jazykovém území. Mapy ČJA ukazují, že ještě v materiálu z 60. let 20. století lze zaznamenat velké množství územně vymezených nářečních jevů. Někdy dokonce vyvolává výsledný mapový obraz dojem mozaiky sestávající z četných malých oblastí. Případy tohoto druhu nejsou tak ojedinělé, jak by se mohlo na první pohled zdát. Nejčastěji se s nimi setkáváme v lexikální zásobě, a to v určitých věcněvýznamových okruzích (výrazy užívané při dětských hrách, výrazy omezené na domácí nebo rodinné prostředí, expresivní lexikum atd.). Jejich životnost souvisí jednak s existencí pojmu, jednak s mírou ovlivňování ze strany spisovného jazyka (srov. Balhar 1982), jak dokládají např. mapy *chumáč ovoce na stromě* (2, 59), *neposečená stébla za sekáčem* (3, 183), *opěradlo trakaře* (3, 381), *pápěrka* (2, 431), *plody lopuchu* (2, 281), *větrný vír* (2, 349), *vrchní bidlo žebřin* (3, 291) atd.

(Výčet příkladů v tomto příspěvku je jen ilustrativní. Bibliografický údaj obsahuje vždy označení svazku ČJA (1-5) a strany, kde je publikována mapa obsahující citovaný nářeční jev, např. 2, 59: ČJA, svazek 2, s. 59.)

Na mapě výrazů pro chumáč ovoce na stromě (2, 59) registrujeme na 40 velmi zřetelně vymezených areálů, malých či větších, s diferenčními názvy, jako jsou (v abecedním řazení) *bakule*, *brča*, *brňa*, *brmča*, *cimbál*, *čača*, *čaša*, *dmčál*, *granec*, *guča*, *habán*, *hafel*, *hrč*, *hrozen*, *chumáč*, *chumel*, *kotváč*, *kranec*, *křást*, *kvák*, *kyča*, *kystka*, *kytka*, *pancír*, *ratanec*, *rožeň*, *rumpál*, *rundál*, *rundalec*, *rundel*, *rundelec*, *skváč*, *spleták*, *střapec*, *trs*, *třáp*, *vatřč*, *věník*, *vrkoč*, *žvachel* a *žvanec*.

Příčiny vedoucí ke vzniku územních jazykových rozdílů souvisí, jak známo, s politickými, hospodářskými a kulturními poměry, v nichž jazykové/nářeční společenství žilo. Je proto zřejmé, že se v teritoriální ohraničenosti jazykového jevu odráží dřívější překážka v mezilidské komunikaci. Nehledejme však v každé dnešní hranici územně omezeného jevu současně konkrétní hranici dřívějších komunikačních překážek: soudobá nářeční diferenciace je výsledkem působení četných vlivů, četných tendencí, četných reakcí jazykového systému na situaci uvnitř i vně komunikujícího společenství.

Výmluvné jsou však případy, kdy se ve svém průběhu překrývá více hraničních linií. Takovéto navrstvení už naznačuje, že zde komunikační překážka průkazně existovala: její územní průběh zrcadlí průběh hranic diferenčních nářečních jevů.

Na jazykovězeměpisné mapě lze každou z těchto hranic znázornit izoglosou. Zřetelně pak vystoupí do popředí areály diferenčních jevů a jejich případné vztahy, shody nebo rozdíly. Překrývají-li se izoglosy, tj. vrství-li se ve svém průběhu na sebe, hovoříme o svazcích izoglos (srov. Kloferová 2003). Čím více izoglos se na sebe vrství, tj. čím vyšší je jejich kumulace, tím pevnější komunikační předěl lze v příslušné oblasti předpokládat.

Nejnámější nářeční diference byly až dosud spojovány se základním dělením našich dialektů na uvedené čtyři makroskupiny. V jejich rámci pak rozlišujeme menší, dílčí skupiny a podskupiny (Havránek 1934, Bělič 1972, Karlík – Nekula – Pleskalová 2002, s. 293-404). Při pohledu na diference mezi jednotlivými makroskupinami jsou za nejvýraznější považovány dichotomní rozdíly českomoravské: ty jsou, troufáme si tvrdit, i nejnámější.

Předěl mezi nimi probíhá po bývalé zemské hranici. Na ní, popř. paralelně s ní, místy s odklonem či přesahem na přilehlá území, registruje ČJA ještě dnes velmi silné navrstvení hraničních linií nářečních jevů. Jednotlivé linie neobyčejně silného svazku izoglos zde oddělují území s diferencemi různé povahy (od roviny hláskoslovné až po lexikální), srov. záp. *mák*, *moucha* (připravovaný 5. svazek), *lhát* (1, 185) × vých. *mak*, *mucha*, *lhat* nebo *velikáncký* × *velikánský* (1, 147; vše hláskoslovné jevy), *komíník* × *komínář* (1, 341), *pomalu* × *pomaly* (1, 202; slovtvorné jevy), *konev* × *konva* (4, 71), *rukoum/rukám* × *rukám* (4, 241), *stůně* × *stůne* (4, 437), *kvet* × *kvetl* (4, 545), *buď* × *byď* (4, 609), *(byl) bit* × *bitý* (4, 593), ale též *mýt* × *umývat* (1, 283; morfologické jevy), *poněvadž/protože* × *protože* (lexikální rozdíl „ve službách“ syntaxe, viz připravovaný 5. svazek), *angrešt* × *srstka* (2, 49), *cestář* × *pohrabáč* (2, 381), *koukat (se)/dívat se* × *dívat se* (1, 137; lexikální diference).

Jak je vidět, navrstvily se zde hranice jevů různého stáří. Je však zřejmé, že průběh tohoto jazykového předělu je velmi starobylý; dokládají to diference jako *mák* × *mak*, ale i *lok* × *hlt* (2, 443), *větev* × *haluz(a)* (2, 195). Naopak pozdějšího

data jsou nepochybně např. česko-moravské morfologické rozdíly vok. sg. fem. *svině* × *sviňo* (novotvar podle typu *žena*, 4, 127), 2. os. pl. imp. *nejezděte* (novotvar podle sloves typu *tisknout*) × *nejezdíte* (4, 481) nebo lexikální opozice *an-grešt* × *srstka*, popř. i difference mezi základy výrazů označujících rajské jablíčko *raj-* × *paradaj-* (2, 87) a řada dalších jevů.

Méně je známo, že předěly podobné povahy existují i mezi ostatnímu nářečnými makroskupinami. Na pomezí dialektů východomoravských a slezských dokládá ČJA ještě dnes nejen rozdíly hláskoslovné, srov. mapu cestář (vm. *pohrabáč* × slez. *pohrabač*, 2, 381), ale i morfologické, např. *kozí* × *koz* (gen. pl., 4, 213), *syni* × *synove* (nom. pl., 4, 155), *posýpá* × *posypuje* (4, 441), slovotvorné, srov. mapu polštář (*zhlavec* × *zhlavek*, 1, 315), a lexikální, jak je zřejmé z map dobývat pařezy (*kučit/kučovat* × *kopat*, 2, 207), kmotr (*křesný/tatíček* × *křesníček*, 1, 95), škarloup (*škára* × *baran/býklskura*, 1, 221) aj.

Srov. i difference na mapách drát peří (*drhnout* × *dřít/škubat*, 2, 427), hezká (*pěkná* × *šumná*, 1, 83), chlapec (*ogar* × *synek*, 1, 67), kovárna (*kovárna* × *kuzňa*, 2, 387), úvoz (*hluboká cesta* × *vývoz*, 2, 329) a na řadě map dalších.

Zřetelně se také odděluje oblast severovýchodočeská od sousední středočeské. I zde se překrývají hranice četných diferenčních jevů, jak je zřejmé z map čistit obilí na velkookém síti (svč. *přetáčet* × střč. *vysívát*, 3, 227), krtek (*krstice* × *krtkrtek*, 2, 93), kyselé mléko (*sedlé m.* × *kyselé m.*, 1, 223), podsední kůň (*podsební k.* × *podsední k.*, 3, 443), ale též na mapách instr. pl. hochy (*hošma* × *hochama*, 4, 281), 3. os. pl. nosí (*nosej* × *noseji*, 4, 449), odpočinul (*odpočal* × *odpočinul*, 4, 557) nebo pavouk (*pavouk* × *pabouk*, 2, 157).

Srov. dále mapy lopata na vátí obilí (*voršouf/voršof/ver-* × *lopata*, 3, 221), náledí (*ledovatka* × *náledí*, 2, 370), obilní síto (*řešet/sejto/tok* × *řítice*, 3, 223), plody lopuchu (*nouzel/babi hněvbubáky* × *ježky*, 2, 281), příkop u cesty (*příkop* × *škarpa*, 2, 333), zápraží (*zástineklzáhrobecl/záhrobeň/záprseň* × *zápraží*, 1, 385) aj.

Výrazný svazek izoglos vymezuje i difference středočesko-jihozápadočeské (s případnými vzájemnými přesahy do obou oblastí), jak ukazují mapy s nářečními rozdíly v označení pro borovici (střč. *borovice* × jzč. *chvůjel/sosna*, 2, 181), pro hubnout (*hubnout* × *spadávat selpadnout se*, 1, 79), konev (*konev* × *kropáč*, 2, 79) nebo spadané suché jehličí (*jehličí/mlrť* × *špendličí/hrabankal-strouhanka*, 2, 187). I zde nalezneme územní difference v rovině hláskoslovné, srov. *jehla* × *jahla* (znázorněno na mapě nom. pl. f. *jehly*, 4, 178), *podívej* × *podívej* (4, 469), a morfologické: *kuchyň* × *kuchyně* (4, 63), *dobrý* × *dobrej* (dat., lok. sg. f., 4, 309), *jedným* × *jedním* (instr. sg. m./n., 4, 399).

Srov. také mapy kouř (*kouř* × *dým*, 1, 339), popruh u trakaře (*kšanda* × *popruh*, 3, 383), lístek (*lístek* × *lupínkol/lupínek*, 2, 81), ropucha (*ropucha* × *rapucha*, 2, 173), ujmout se (*ujmout se* × *přímnout selpřijmout se*, 2, 81) atd.

Jihozápadočeská nářeční makroskupina je navíc celkem, v němž se vydělují dva výrazné úseky, a to západočeský a jihočeský, jak ostatně zdůrazňují i podkladové mapy ČJA: odlišnost obou úseků je na nich postavena na roveň rozdílů mezi základními nářečními skupinami.

Západočeský úsek se odděluje od oblasti středočeské a jihočeské výrazy jako *pípa* (x *bubák*, označení pro uschlý zbytek květu na spodu jablka, 2, 65), *šůta* (x *šiška*, 2, 191), zásep (x *zápraží*, 1, 385), *fous/štětina* (x *osina*, 3, 251) a morfologickými tvary typu *syní* (x *synove*, nom. pl. m., 4, 154), *lidom* (x *lidem*, 4, 233) atd. Hláskoslovné povahy je rozdíl *kráje* (zč.) × *kraje* (střč., jč., srov. mapu gen. sg. m. *kraje*, 4, 85) nebo *kovarna* (zč.) × *kovárna* (střč., jč., 2, 387). Na mapách s názvy

pro borovici, lístek a pro ujmout se (viz výše) registrujeme nadto ostrý předěl západočesko-jihočeský (tj. zč. *chvůje, lupínko, přimnout se* × jč. *sosna, lupínek, přijmout se*).

S výrazným navrstvením izoglos se setkáváme také na pomezí mezi nářečnými středomoravskými a východomoravskými. Za povšimnutí však stojí, že izoglosový svazek tu neprobíhá po „tradiční“ hranici, jakkoliv bychom snad na tomto teritoriu mohli očekávat – případy, jako zaznamenávají mapy péct (záp. *píct* × vých. *péct*, 4, 485), podívej se (*podívě* × *podívej/podívaj*, 4, 469), sklízet (*sklízet* × *sklúzat*, 4, 495) nebo tím (*tém* × *tým*, instr. sg. m./n., 4, 385), jsou výjimkou. Často se k východomoravské oblasti přimyká středomoravské Přerovsko a Holešovsko, jak lze pozorovat na mapách s lexikálními, popř. slovtvornými rozdíly košťál (*košťál* × *hloub*, 2, 83), děvče (*děvče* × *děvčice/cérka*, 1, 69), kvočna (*kvočna* × *kvočka*, 3, 507) nebo na morfologických mapách dat./lok. sg. poli (*polu* dat. i lok. × *polu* dat., *poli* lok., 4, 111), lok. sg. mase (*masu* × *masi*, 4, 143), lok. sg. lokti (*lokťu* × *lokťi*, 4, 141). Hláskoslovnou diferencí zaznamenává např. mapa s názvy pro lžici (*žička* × *užička*, 1, 291).

Srov. také mapy přeslice (*přeslice* × *prašlice*, 2, 435), stloukat máslo (*skloukat m.* × *stloukat m.*, 1, 233), vycházet (o slunci) (*vycházet* × *vycházat*, 2, 345), žloutek (*žloudek* × *žloutko*, 1, 217), tepleji (*teplejš* × *teplejší*, 2, 379), ale i poslední dny masopustu (*ostatky* × *fašank/končiny*, 2, 437) aj.

Řídké nejsou ani případy, kdy se od východomoravského nářečního areálu odděluje jeho jihozápadní okraj, který se tak „přidružuje“ k sousední oblasti středomoravské, srov. např. rozdíly u doprošovat se (záp. *doprošovat se* × vých. *doprášat se*, 2, 401), půjčit (*pučit/pučit* × *požčat*, 2, 391) nebo malinký (*mali-* × *malu-*, 1, 101).

Existují však i jiné areály se zřetelnými hranicemi, které až zásluhou ČJA dostávají jasné obrysy? Materiál představený na mapách ČJA nás opravňuje odpovědět na tuto otázku kladně.

Jako příklad lze uvést linie, které se seskupují do výrazného svazku a ohraničují areál na jihozápadní Moravě (viz obr. Osy izoglosových svazků):

Západní hranici zde vymezuje izoglosový svazek, místy rozvolněný, na pruhu území mezi bývalou zemskou hranicí česko-moravskou a východní hranicí nářečí českomoravských. Severní izoglosový předěl prochází Novoměstskem. (Severo)východní hranici jihozápadomoravského (dále: jzm.) areálu tvoří svazek izoglos, který probíhá územím jižně podél řeky Svratky, pod Brnem pak podél řeky Svitavy a končí u Dyje na Mikulovsku (jižní úsek tohoto svazku se překrývá s hranicí mezi bývalým Znojemským a Brněnským krajem, srov. Purš 1965). Hraniční svazek není všude stejně kompaktní. Nejvíce rozvolněný je v západním úseku, a to na území od Jihlavy na jih. Naopak nejostřejší předěl registrujeme v úseku severovýchodním: osu zdejšího izoglosového svazku můžeme velmi zřetelně vyznačit spojnicí mezi lokalitami 511, 619, 621, 625, 627/628, 629 (viz obr.).

Uvedený areál lze vymezit dvojím způsobem, a to (a) jako oblast „sebestředných“ diferenčních jevů ohraničenou uvedeným svazkem izoglos nebo (b) jako dílčí úsek areálu, jenž se vytvořil nad hranicemi základních nářečních celků.

a) Kterými diferenčními rysy se dialekty jihozápadomoravského areálu liší od svého bezprostředního nářečního sousedství?

Z hláskoslovných jevů sem patří neexistence fonologické opozice kvantity u původního (ve vztahu ke staré češtině) dlouhého *í* a *ú*, např. *kviti*, *ruža*. Jde o jev zásadní povahy, který sice není vlastní jen této nářeční oblasti, ale nevykytuje se v nářečích, které s jzm. regionem sousedí, srov. mapu PRO A1b v úvodu každého svazku ČJA.

Poznámka: Z pravidelných hláskoslovných diferencí (tj. těch, které se uskutečňují v každé pozici hlásky) je to vlastně jen jediný, máme-li na mysli diferenční jevy typické pouze pro jzm. areál a oddělující jej od sousedních dialektů. Ostatní hláskoslovné zvláštnosti jsou příznačné nejen pro jzm. oblast, ale vyskytují se i na sousedních územích, a to jak na východě ve středomoravské oblasti (např. tzv. hanácké změny *ej>é* a *ou>ó*, *y>e* a *u>o*, protetické hlásky *h-* a *v-*), tak na západě v oblasti nářečí (jihozápado)českých (protetické *v-*, výskyt *i-*, *í-* v náslovném postavení, jako např. *ídló*, výslovnost spojení označovaného v písmu *m+ě* jako *mje*, u skupení *sh* výslovnost *sch* atd.).

Dalšími zvláštnostmi jsou obměny dokládající nářeční změnu '*á*' > (*ie*) > *í*, jak ukazují výrazy *housítko* ‚housátko‘ (3, 531, podobně též *kuřítka* ‚kuřátko‘ v připravovaném 5. svazku), ale též *smít se* ‚smát se‘ (rovněž 5. svazek). Ve svém důsledku jsou hláskoslovné povahy rovněž podoby jako *kátět* ‚kácet‘ (2, 203), *vycháďet* ‚vycházet (o slunci)‘ (2, 345, též *háděj* ‚házej‘, 4, 473), ale i *zasaděný* ‚zasazený‘ (4, 409); vznikly na morfologickém pozadí a omezují se jen na určitý typ sloves.

Opomenout nelze ani pozoruhodný úkaz výslovnostní, a to úzkou výslovnost hlásky *e* a její sblíživání s *i*. Jak dokládá ČJA, splynuly patrně obě hlásky ve výrazu *vidět* ‚vědět‘ (4, 507). S velkou pravděpodobností se uvedené splývání promítlo i do nominálních koncovek; ČJA zaznamenává případy dat. sg. f. *komoři* ‚komoře‘ (4, 121), nom. pl. *dveři* ‚dveře‘ (4, 187) a akuz. zájmena *ti* ‚tě‘ (tedy: *vidím ti*, 4, 347). Tento jev je typický právě pro jzm. oblast; neprojevuje se však u všech výrazů (a forem) ve stejném územním rozšíření: je však závažné, že se všechny obměny s *i* soustředí na jihozápadní Moravu (v některých případech přesahují hlouběji na východ do středomoravských nářečí).

Na tento jev a jeho rozšíření na mapách ČJA upozorňuje poprvé M. Šípková 2000. Poukazuje na zdejší nápadnou koncentraci variant tohoto typu (uvádí řadu dalších nářečních dokladů, např. *žine* ‚žene‘, *hišče* ‚ještě‘, též *k sestři* ‚k sestře‘, *na fáři* ‚na faře‘ aj. a uvažuje o možné souvislosti tohoto sblíživání v případech jako *na stoli* ‚na stole‘, s. 118) a zapojuje tento posun do možných souvislostí systémově fonologických (fonologizace změny *o>u* v tzv. horském nářečním typu na západomoravském Blanensku, srov. *kupec* ‚kopec‘).

Morfologické jzm. odlišnosti zaznamenává ČJA např. u substantiv ve tvaru gen. sg. m. na *-u*, tj. např. *dešťuldýštu* ‚deště‘ (proti okolním formám na *-e* nebo *-a*, 4, 85), gen. sg. n. *hnízděte* ‚hnízda‘ (x *hnízda*, 4, 86), nebo instr. pl. n. *polima* ‚poli‘ (x *-ma*, *-ama*, 4, 190), popř. *vejcima* ‚vejci‘ (x *-ema*, *-ama*, 4, 284). Z rozdílů v tvoření morfologických forem slovesných lze uvést např. podobu přičestí minulého sloves odpočinout a plivnout: *odpočl* (x *-inul*, *-al*, 4, 557), *plivl* (x *pliv*, *-plil*, 4, 551).

Lexikálními jzm. regionalismy jsou např. výrazy *babky* ‚plody lopuchu‘ (2, 281), *drochýtky* ‚drobty‘ (1, 273), *knutel* ‚kolík na utážení povřísla‘ (3, 187), *kroužaly/kroužalky* ‚křížaly‘ (2, 475), *příhybí* ‚nárt‘ (1, 153), *šmák* ‚kačer‘ (3, 539), *žemlička* ‚houska‘ (1, 271), *hlídat* ‚nakukovat‘ (1, 137) a řada dalších.

Pouze a jen jzm. provenience je forma *tolíř* ‚tolik‘ (4, 417). Nevyskytuje se nikde jinde v našich nářečích a je výhradně zdejší slovtvornou exkluzivitou.

Nářečními lexikálními specifiky části jihozápadní Moravy (Znojemsko, Moravskokrumlovsko a jižního Třebíčska) se zabývá L. Čižmárová 2000. Srovnává zde materiál ze tří zdrojů: z korespondenčních anket v 50. letech 20. století, z archivu ČJA a z vlastního výzkumu.

Uvedené případy se týkají jzm. nářečních zvláštností, které jsou doloženy celoplošně, tj. zpravidla z celé jzm. oblasti. ČJA však přináší i další pozoruhodné svědectví, které podporuje tezi o existenci jzm. areálu v naznačených hranicích. Jde – paradoxně – o případy, kdy se diferenční jev nevyskytuje v celém jzm. regionu, ale byl zaznamenán pouze po jeho obvodu; linie spojující jednotlivé doklady jeho výskytu se však shoduje s průběhem jzm. hraničního svazku izoglos. Tak je tomu např. u výrazu *housinka* ‚housenka‘ (2, 155; zde nelze vyloučit, že jde o sblížení původního *e* s *i*, tj. *-enka* > *-inka*), u podoby imperativu *zaplat* ‚zaplat‘ (4, 461) nebo u adjektiv odvozených z trpného přičestí *požitý* ‚požatý‘ (4, 571) a *začítý* ‚začatý‘ (4, 573).

Všechny uvedené příklady charakterizují jzm. oblast jako území s jistými typickými diferenčními znaky, s nimiž se v bezprostředně sousedících nářečích nesetkáme.

b) Tento areál však lze vymezit i z hlediska opačného, tj. včlenit jej do souvislostí širších a sledovat jej jako součást komplexu českých nářečí jako celku. Odkryjí se nám tak další zajímavé okolnosti:

Pozorujeme-li průběh izoglos v celouzemním pohledu, je už při zběžném prvním srovnání zřejmé, že jednotlivé hraniční úseky jzm. areálu jsou zároveň úseky dílčími, tj. jsou zároveň mikrouseky výrazných izoglosových svazků (viz obr.).

Tak západní úsek hraniční linie jzm. areálu náleží současně do jižní části svazku izoglos, který vede podél bývalé hranice česko-moravské po celé její délce a který patří k našim nejvýraznějším nářečním předělům (k dokladům z ČJA viz výše; na obr. izoglosa A). Výjimečná je koncentrace diferenčních linií na východní a severní hranici jzm. areálu. Zdejší hraniční svazek je dokonce součástí tří (!) svazků izoglos, které sem směřují od severozápadu, severu a západu a ve svém průběhu se tu překrývají. Každý ze svazků vymezuje existenci svébytného makroareálu. Je tedy zřejmé, že severní a východní hranice jzm. areálu je předělem – z hlediska šíření nářečních změn a vývojového pohybu v středomoravských dialektech vůbec – mimořádně závažným.

První z uvedených tří svazků sem zasahuje ze severovýchodních Čech (na obr. izoglosa B). V Čechách se jeho průběh vcelku shoduje s hranicí mezi nářečními středočeskými a severovýchodočeskými (kompaktní je tento svazek zejména ve své jižní polovině, tj. na jihovýchod od řeky Cidliny, popř. Labe) a přes Novoměstsko pokračuje po severní a východní hranici jzm. areálu směrem k Mikulovu. Uvedená linie odděluje oblasti s rozdílným nářečním označením např. pro dráteníka (severovýchodní *drátař* × jihozápadní *dráteník*, 2, 387), ale rovněž morfologické formy, jako je dat. sg. m. soudci (sv. *soudcovi* × jz. *soudci*, 4, 109). Výraznost této linie podtrhují i případy, kdy nejde pouze o rozdíly dichotomní, ale o více diferenčních výrazů, mezi nimiž však lze tuto hranici vy-

mezit jako rozdíl severovýchodně-jihozápadní, srov. názvy pro kotník (sv. *kůtko*, *kostka* × jz. *kotník*, 1, 155), opěradlo trakaře (*šibenice*, *žebřinka* × *žebříček*, *šejštrok*, 3, 381), šle (*šle*, *šlehy*, *šráky* × *kšandy*, *šandy*, 1, 193) nebo rozdílnost tvarů instr. pl. n. poli (*polema*, *polama* × *polma*, *polima*, 4, 283), 3. os. sg. ind. prez. chčí (*ští*, *ščí* × *chčije*, *ščije*, 4, 447), 2. os. pl. imper. otevřete (*otevřte* × *otevřete*, *otevřite*, 4, 479) atd.

Druhý svazek izoglos, jehož je severní a východní hranice jzm. areálu současně, sem směřuje také z Novoměstska, k němuž však dospěl od severovýchodu po bývalé zemské hranici (na obr. izoglosa C). Na Novoměstsku se svazek stáčí na jihovýchod a splývá se severovýchodní a východní hranicí našeho jzm. areálu. Ve svém celém průběhu tento svazek odděluje např. obměny výrazu stéblo (západní *stýblo*, *steblo* × východní *zblo*, *stéblo*, 3, 175) nebo snědený (*snědený* × *snězený*, 4, 581), morfologické tvary např. nom. sg. m. den (*den* × *deň*, 4, 49), loket (*loket* × *loket'*), nom. pl. m. živ. všichni (*všechny*, *všecky/všichni*, *všický*,... × *všeci*, *všecí*, 4, 391), jmennou a složenou podobu perfekta typu (je/máme) otevřeno (záp. *otevřino* × vých. – s přesahem při severním úseku na západ do Čech – *otevřené*, 4, 585), podobu 3. os. sg. prez. chlastá (*chlastá* × *chlašče*, 4, 429), tvar infinitivu žnout (*žnout* × *žit*, 4, 499), ale také mnohé rozdíly lexikální, popř. slovotvorné, srov. názvy pro dno vozu (*dno* × *spodnice*, 3, 343), pro formulí dobré jitro (*dobrýtro* × *dobré ráno*, 2, 403), pro kněze (*falář* × *panáček*, 2, 409), pro psíka (*pejsek* × *psejk*, 3, 479) nebo nářeční ekvivalenty adjektiva hladový (*hladový* × *hladný*, 1, 401).

V uvedených dvou případech se vymezující linie diferenčních jevů ve svém průběhu překrývají a tvoří vcelku ostrou hranici. V posledním, třetím případě nelze tak výrazný předěl jednoznačně vymezit. Jde totiž o množství nářečních jevů, kterými se shoduje jzm. oblast se sousední západní oblastí jihozápadočeskou (dále: jzč.). Izoglosy maximálního rozšíření těchto jevů se na sebe výrazněji vrství pouze ve východních úsecích, tj. na severní a východní hranici jzm. areálu. Pokud splývají do svazku, je jeho průběh totožný se (severo)východní hranicí jzm. oblastí (na obr. izoglosa D). Seskupení obdobné intenzity v západních oblastech jzč.-jzm. shod mapy ČJA sice nedokládají, jistá navrstvení izoglos však registrujeme. Společné jzč.-jzm. jevy zpravidla dosahují k pravému břehu Vltavy, výjimkou však nejsou ani přesahy dále na západ. Jako příklady, kdy tato linie vymezuje maximální východní rozsah jzč.-jzm. nářečních shod, lze uvést např. východní hranici výrazů pro kolečko na vození hlíny (*kotouč*, 3, 377), pro pazneht (*špár*, 3, 415), konipasa bílého (odvozovací základ *trās-*: *trāsotka*, *trāsoprdelka*, *trāsprdelka*, 2, 111), škraloup (*otápek*, 1, 221), ale též rozdíly v kvantitě samohlásky, srov. *funus* (x *fínus*, ‚pohřeb‘, 2, 410), atd. Za povšimnutí stojí, že v oblasti morfologické nenalezneme jediný doklad podobného rozsahu. Shody sice existují, ty se však objevují současně i na větším území; patrně jediný doklad přináší ČJA v „negativním“ vymezení areálu s formami instr. pl. f. subst. zeď' *zděmal/zd'ama*: srov. jzč. a jzm. *zdima* × střč. *zděma* a střm. *zd'ama* (4, 293), nebo naopak se vyskytují na územích menších, bezprostředně spolu nesusedících.

Do tohoto okruhu náleží i paralely, které dokládají mapy ČJA mezi moravskými nářečnými a dialektami na Českobudějovicku, srov. jč. „moravismy“ jako nom. sg. f. konev *konva* (4, 71) a samozřejmě pak gen. sg. f. konve *konvy* (4, 101), dále gen. sg. f. mísy *míse* (4, 94), 3. os. pl. prez. chtějí *chcou* (4, 459). Jč. sloveso *převazet* je zřejmě spřízněné jak s celočeským *překážet*, tak moravským *zavazet* (1, 163), podobně též jč. forma *kačna* odráží kontakt mezi oblastí celočeského *kachna* a celomoravského *kačena* (3, 536). Uvedené jevy sice nepokrývají jzč.-jzm. areál v celém jeho rozsahu, vyskytují se však uvnitř něj a nikde nepřesahují jeho hranice.

Jak je zřejmé, existence navrstvených hranic (svazků izoglos) diferenčních nářečních jevů na našem jazykovém území, průběh těchto hranic, vzájemné překrývání nebo naopak jejich rozvolňování nám umožňují ještě dnes vymezit předěly, které se v našich nářečích během staletí zformovaly. A nejen to: povědomí o existenci areálu v jeho dřívějších předpokládaných hranicích může odkrýt další poznatky o původu a výskytu některých forem i výrazů, o motivačních souvislostech, jakož i o mezijazykových kontaktech. Ale to už je námět pro další zamýšlení.

V našem příspěvku jsme chtěli jen poukázat na to, že vydáním ČJA se bádání nad vývojem našich nářečí zdaleka neuzavírá. Obsáhlý soubor jazykovězeměpisných map včetně komentářů k nim zprostředkovává cenné informace o tom, jak se vyvíjel náš národní jazyk a zároveň jaké okolnosti jeho vývoj provázely.

LITERATURA

- BALHAR, J. a kol.: Český jazykový atlas, 1, 1992, 2, 1997, 3, 1999, 4, 2002, 5 (v přípravě).
 BALHAR, J.: Zanikající složky nářeční slovní zásoby. In: SPFFBU A 30, 1982, s. 143-147.
 BĚLIČ, J.: Nástin české dialektologie, Praha 1972.
 ČIŽMÁROVÁ, L.: Jazykový atlas jihozápadní Moravy, Brno 2000.
 HAVRÁNEK, B.: Nářečí česká. In: Československá vlastivěda, 3. Jazyk. Praha 1934, s. 84-218.
 KARLÍK, P. – NEKULA, M. – PLESKALOVÁ, J. (eds): Encyklopedický slovník češtiny, Praha 2002, s. 293-404.
 KLOFEROVÁ, S.: Nad svazky izoglos v Českém jazykovém atlase, NŘ, 86, 2003, s. 5-18.
 PURŠ, J. a kol.: Atlas československých dějin, Praha 1965, mapa 15b – Hustota obyvatelstva počátkem 18. století.
 ŠÍPKOVÁ, M.: Nářeční změna krátkého e>i? In: SPFFBU, A 48, 2000, s. 117-119.

DER TSCHJECHISCHE SPRACHATLAS: UNBEKANNTE MUNDARTLICHE AREALE

Der Tschechische Sprachatlas beinhaltet in seinen 5 Bänden (am 5. Band wird z. Zt. gearbeitet) fast 1500 sprachgeographische Karten und erläuternde Kommentare, die eine verlässliche Basis für weitere vergleichende Analysen darstellen. Auf Grund der starken Isoglossenbündel (die durch Isoglossen verschiedener sprachlicher Ebenen – von der lautlichen bis zur lexikalischen bzw. semantischen – gebildet werden) lassen sich deutliche dialektale Makroareale ausmachen, deren Grenzen entweder mit den bekannten traditionellen mundartlichen Grenzlinien identisch sind oder neue, bisher noch nicht beschriebene Makroareale definieren. Anhand dieser Areale lassen sich neue inner- und aussersprachliche Zusammenhänge entdecken, die an der mundartlichen Entwicklung beteiligt gewesen sein könnten.

Stanislava Kloferová
dialektologické oddělení
Ústavu pro jazyk český AV ČR
Veveří 97
602 00 Brno
klofer@iach.cz

OSY IZOGLOSOVÝCH SVAZKŮ

